

Irena Selišnik*

Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja:¹ Ljubezen je burja življenja, a prijateljstvo njega pokoj.²

Čustven režim 19. stoletja je bolj zapovedoval upravljanje in primerno izražanje čustev kot pa njihovo potlačitev,³ spodbujal je ljubeča družinska čustva, koncept večne, duhovne zveze med moškim in žensko ter v kontekstu intimnosti in bližine tudi izražanje intenzivnih romantičnih čustev ne le med partnerji pač pa tudi med prijatelji.⁴ Intenzivna čustva, ki so ostala zapisana v intimnih pismih in tudi leposlovju, pričajo o čustveni pokrajini 19. stoletja, ki jo je zaznamoval romanticizem. Že v prvi polovici 19. stoletja v času bidermajerja je Metternich z omejevanjem političnih pravic in političnega diskurza obrnil pozornost meščanov k zasebnemu življenju in domu. Z idealiziranjem podeželja, opisovanjem narave in upodabljanjem družine so romantični avtorji oblikovali in slavili podobe z veliko sentimentalnosti. Novo umetniško gibanje, poimenovano romantika, se je odvrnilo od razsvetljenskega razuma k čustvom; navduševalo se je za eksotičnost in divjo naravo. Ne le v Franciji pač pa tudi v nemškem prostoru je črpalo iz tradicije francoskega sentimentalizma, ki je razkril trpljenje žensk v dogovorjenih zakonskih zvezah, bridkost posiljenih služkinj, nezadovoljstvo mladih izobraženih moških in žensk brez premoženja.⁵ Medtem ko je razsvetljenstvo čustva podredilo razumu, je romantika, in sploh kasnejši romanticizem, prikazala čustva kot osrednjo pot za razumevanje resnice in edini način za doseg eksistencialne avtentičnosti.⁶

* dr. Irena Selišnik, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, irena.selisnik@ff.uni-lj.si

1 Prispevek je nastal v okviru projekta Multikuturna prijateljstva in narodne vezi na presečiščih slovenskega, italijanskega in nemškega sveta v (1848-1941) (N6-0018 (A)).

2 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 733.

3 Rosenzweig, *Another self*, str. 359.

4 Prav tam, str. 6.

5 Reddy, *Navigation of Feeling*, str. 325.

6 Evans, *The Pursuit of*.

19. stoletje tako zaznamuje nov čustven režim, ki ga po umetniškem gibanju lahko poimenujemo – romantičen.⁷ Pri tem velja omeniti, da se je romantika kot umetniška smer v zahodni Evropi začela umikati v sredini stoletja, medtem ko je na Slovenskem in v srednji Evropi vztrajala do konca stoletja, in sicer kot literarna postromantika, romantični realizem ali poetični realizem. A tudi ko je bila romantika kot umetniška smer prevladujoča v Evropi, se je tedaj na kontinentu razvilo kar nekaj njenih različic. Tako je bila nemška romantika precej bolj osredotočena in povezana z religijo kot francoska. Razlikovali pa sta se denimo tudi v dojemanju ljubezni. Medtem ko je bil za nemške romantike cilj duhovno zlitje v enotnost, je v francoski spolnost imela večji pomen.⁸ Romantični ideali so pronicali tudi na Kranjsko in ostale dežele avstrijskega cesarstva in se pozunanili v avstrijski romantiki, ki je čustva razumela kot lažje prenosljiva ter komunikacijsko učinkovitejša od jezika.⁹ V članku bomo tako na arhivskih kot drugih objavljenih virih raziskali zlasti dve pomembni čustvi romantike in romanticizma, in sicer ljubezen in prijateljstvo. Zanimalo nas bo, kako pomembna je perspektiva spola, kako se tedanji romantični ideali skladajo z meščanskimi normami in prozaičnim, vsakdanjim življenjem. Predvsem pa bomo skušali ugotoviti, ali tudi na Slovenskem lahko sledimo trendom v izražanju čustev, ki jih opažajo zgodovinarji in zgodovinarke v zahodnoevropskih družbah.

Uvod v zgodovino čustev

Izhodišče zgodovine čustev je, da obstajajo norme, ki čustva usmerjajo, in te norme vplivajo na to, kako posameznik doživlja čustvo ter na njegovo samodojemanje sebe kot čustvenega subjekta. Zgodovina čustev tako raziskuje predvsem vrsto čustvenih norm in kulturnih vzorcev skozi čas.¹⁰ Občasno se križa tudi s t. i. psychohistory, torej v polju, kjer se srečujeta psihoanaliza in zgodovina, vendar pa se od nje tudi razlikuje.¹¹ Zgodovina čustev spremlja psihologijo in potem ko se je James Langerjeva teorija, ki pravi, da prvotne telesne spremembe vplivajo na nastanek čustev, šele nato jim sledi subjektivno doživljanje, umaknila drugačnim teorijam, je ta doživela potrditev in razcvet tudi v sodelovanju z nevroznanostjo. Uveljavitev Cannonove in Schachter-Singerjeve teorije, ki pravi, da so razlike v vsebini občutenj pogojene z logiko situacije, je vplivala tudi na družboslovne znanosti.¹² Logika situacije je namreč odvisna od priučene interpretacije okolja, kar pa narekuje in pogojuje družba. Današnje raziskovanje, zlasti nevroznanost, tako

7 Reddy, *Navigation of Feeling*, str. 217.

8 Gay, *Why the Romantics*, str. 9.

9 Johnston, *Austrijski duh*, str. 183.

10 Plamper, *The history of*.

11 Glej: Peter Gay, Lloyd deMause, Peter Loewenberg.

12 Šadl, *Usoda čustev*, str. 37.

vse bolj upošteva tudi družboslovje, ko ugotavlja, da na individualne razlike v čustvenih procesih vplivajo poleg genetskih in epigenetskih faktorjev tudi kulturne razlike.¹³

Na teh izhodiščih gradi zgodovina čustev, katere prvi začetki segajo v sredino dvajsetega stoletja. Mednje po Janu Plamperju lahko umestimo Luciena Febvra s študijo o Martinu Luthru, in knjigo Norberta Eliasa *Über den Process der Zivilisation*. Elias v knjigi postavi tezo, da naj bi v procesu modernizacije ljudje ponotranjili številne zapovedi, posledično naj bi bila številna čustva nadzorovana in označena za neprimerna. V sedemdesetih letih novo, izredno pomembno delo napiše Theodore Zeldin, ko svojo izdajo zgodovine Francije v štirih zvezkih razdeli na šest osrednjih emocij dobe med leti 1848 in 1945. V Zeldinovih knjigah so se dotedanje interpretacije, ki so slonele ali na teoriji (linearne) modernizacije ali marksizma, umaknile zasebnemu oziroma intimnemu. V Franciji tedaj izideta tudi knjigi Phillipe Arièsa in Michel Vovella, ki se ukvarjata z družbeno konstrukcijo žalovanja in občutenja smrti, prav Ariès pa se je že v šestdesetih letih ukvarjal z vprašanjem spreminjanja starševske ljubezni do otroka. Sedemdeseta leta v Veliki Britaniji zaznamuje t. i. psychohistory in pa britanski demografski zgodovinarji oziroma antropologi, med njimi zlasti Jack Goody in Edward Shorter, ki ju zanima razmerje med pragmatičnimi računicami akterjev neke dobe ter čustvi. Edwarda Shorterja tako zanima ekonomija ljubezni in poroke, nezakonski otroci, čustva v družini. Slednja dognanja so v naslednjem obdobju nadgradile zgodovinarke, ki so se ukvarjale z zgodovino spola oz. zgodovina žensk (Edith Saurer, Christa Hämmerle, Ingrid Bauer, Gisela Bock). Zlasti čustva žensk postanejo v osemdesetih in devetdesetih letih predmet številnih razprav.¹⁴

V osemdesetih letih je Peter N. Stearnes¹⁵ predlagal, da se pri raziskovanju ločita posameznikovo doživljanje in čustvovanje ter čustvene norme, ki jih imenuje »emotionology«, v prevodu verjetno emociologija, gre torej za standarde, ki predpisujejo izražanje čustev. V novem tisočletju je zgodovina čustev doživela pravi razcvet, kar ugotavljajo skoraj vse pregledne študije.¹⁶ Zgodovina čustev je posegla v arheologijo, v geografske prostore izven zahodne Evrope in severne Amerike, avantgarda v tem pogledu pa naj bi bila zlasti srednjeveške zgodovina in dela Barbare H. Rosenwein. J. Plamper tako govori kar o »čustvenem obratu« v zgodovini, ki je oblikoval novo disciplino zgodovinopisja.¹⁷ Zbira in proučuje se gradivo o jezi, ljubosumju, strahu, usmiljenju in doživljanju vseh teh čustev v različnih življenjskih obdobjih (v otroštvu, puberteti, starosti) pa tudi prepletenosti vseh teh čustev ob žalovanju ali prijateljstvu. Zgodovino čustev zanima tudi razmerje med čustvi, denimo povezava med ljubeznijo in jezo, ugotavlja se namreč, da s

13 Plamper, *The history of*, str. 248.

14 Glej še: Sharon Marcus, Carroll Smith-Rosenberg, Rebecca Slitt, Linda W. Rosenzweig, Marilyn Yalom.

15 Stearnes in Stearnes, *Emotionology*.

16 Plamper, *The history of*, str. 60–66.

17 Prav tam, str. 63.

tem ko naj bi bila v modernih družbah povezanost v družini intenzivnejša, naj bi upadalo tudi izražanje jeze.

V nadaljevanju svojega članka bom v ospredje postavila predvsem čustvo romantične ljubezni. Romantična, partnerska ljubezen naj bi bila modern pojav, ki pa ima svoje predhodnico v ideji dvorne oziroma trubadurske ljubezni. V poznem 17. stoletju se je začela preobrazba norm, ki so ljubezen pred tem vezale na zakonsko zvezo in jo ločile od poželenja, izbira partnerja je pod vplivom fiksijske literature pomenila zavračanje dogovorjenih porok in izvenzakonskih avantur. V 19. stoletju je ideal romantične ljubezni dosegel svoj zenit, ko je postala pomembna svobodna izbira posameznika (del diskurza o človekovih pravicah) in se romantična ljubezen stopi z idejo zakonske zveze.¹⁸

Mnogi zgodovinarji so se tako zanimali za iskanje izvora in datiranje časa nastanka ideala romantične, partnerske ljubezni. Eden prvih, ki se je ukvarjal s tem vprašanjem, je bil Edwarda Shorter, ki je v svoji knjigi *The Making of the Modern Family* (1975) ugotavljal, da vse od 18. stoletja dalje narašča intenzivnost čustev med pari.¹⁹ Poleg njega se je v istem obdobju o tem spraševal tudi Lawrence Stone, ki je vdor večje čustvene navezanosti in naklonjenosti povezoval s čustvenim individualizmom, o spremembah čustvenih vezi v družini pa je pisal tudi Jean Louis Flandrin in že omenjeni Phillipe Ariès. Shorter je večjo intenzivnost čustev povezoval s koncem izjemne segregacije delovnih nalog med partnerjema in čustveno neenakostjo med spoloma.²⁰ Ob konec 18. stoletja naj bi se tako zgodila prva spolna revolucija, ko so mladi, zlasti iz delavskega sloja, namesto po premoženju in nasvetu staršev svoje partnerje in partnerke raje izbirali na podlagi svojih čustev. Shorter je svojo tezo podkrepil z dokazom o velikem številu nezakonskih otrok, katerih številčnost se začne strmo vzpenjati od leta 1750 dalje in doseže vrhunec v drugi polovici 19. stoletja.²¹ Shorterjeva teza bolj ali manj ostaja del vseh utečenih interpretacij, čeprav so jo posamezni zgodovinarji, ki jih zanima zlasti kontinuiteta čustev v različnih obdobjih, spodbijali (H. Medick in D. Sabean).²²

Z vedno bolj dodelanimi definicijami romantične ljubezni, na čemer delajo zlasti sociologi, se ugotavlja, da bi bil prenos koncepta na vsa obdobja anahronističen. Anthony Giddens v knjigi *Preobrazba intimnosti* (1992) definira romantično ljubezen kot nekaj povsem različnega od amour passion, romantična ljubezen je po njegovem aktivno iskanje skupne zgodbe. V 19. stoletju naj bi vsakogar čakala »ena in edina« romantična ljubezen, ki naj bi jo s poroko spremenil v »večno«. V tej zgodbi je ženska zelo aktivna nositeljica intimnega.²³ Trditev zgodovinarjev, da spremembe v čustvenih

18 Reddy, *The Rule of*, str. 36, 45.

19 Shorter, *The Making of*, str. 65.

20 Prav tam, str. 78.

21 Prav tam, str. 80–81.

22 Lamberg, *Suspicion, Rivalry and Care*, str. 170.

23 Giddens, *Preobrazba intimnosti*, str. 53.

standardih lahko povedo veliko o družbenih spremembah oziroma k njim celo prispevajo, pokaže sociološka študija Eve Illouz (1997). E. Illouz romantično ljubezen umesti v obdobje poznega kapitalizma in se sprašuje o paradoksu in nasprotjih med kapitalizmom in romantično ljubeznijo. Medtem ko naj bi prvi zasledoval racio, romantična ljubezen zasleduje njegovo nasprotje, črpa iz iracionalnega. Ljubezen je tako kratek uvid ali bolje blisk, v kateri zaslutimo izkušnjo utopije. Nekaj, kar je bilo pred tem last religije,²⁴ je v sekularnem svetu postalo domena drugih polj kulture. Njena subverzivnost, s katero zamaje meščanske kanone, ko preči socialne razrede, se izmika kontroli nad premoženjem, ženskami in potomstvom, ruši vzpostavljena pravila posameznih skupin in socialno reprodukcijo, je končno ukročena s kapitalističnimi normami. Rituale in načine izražanja romantične ljubezni omejuje šele interesi trga, ko se ta začne izražati v potrošništvu.²⁵

Romantična ljubezen med partnerjema naj bi bila cela vrsta čustvenih stanj v različnih zgodovinskih razmerah, kljub temu da gre za individualno občutenje, ga v vsakem obdobju poenotijo kolektivni vzorci vedenja, ki jih oblikujeta kultura in družba s svojimi pravili, omejitvami in spodbudo. Romantična ljubezen tako vpliva na predstave o snubljenju in poroki, prav tako pa meščanske predstave o snubljenju in primerni poroki vplivajo nanjo.²⁶ Na vsa ta vprašanja so odgovarjali tudi nekateri slovenski zgodovinarji. Peter Vodopivec²⁷ je objavil izvrstno študijo, ki je raziskovala emociologijo ljubezni v 19. stoletju. O razmerju med meščansko poroko in ljubeznijo se je v svojem članku spraševal tudi Janez Cvirn, ki je zapisal, da naj bi prišel »blagovni značaj« ljubezni do vrhunca ravno v 19. stoletju.²⁸ Dušan Kos je raziskoval koncepte ljubezni od srednjega veka do 19. stoletja in ugotovil, da tudi Kranjska ni bila izjema, saj je tudi tu spolna revolucija na začetku 19. stoletja močno načela moralne standarde, posledično naj bi ljudstvo tako uživalo tudi v ljubezni, še zlasti v meščanskem okolju pa naj bi doživela razcvet romantična ljubezen.²⁹ O romantični ljubezni skozi zgodovino je pisala tudi Katarina Majerhold,³⁰ medtem ko sta se Katja Mihurko Poniž in Barbara Bogataj Gradišnik ukvarjali z ideali romantične ljubezni v leposlovju 19. stoletja. Romantična ljubezen, bogato tematizirana v »ženskih romanih« in seveda predvsem s strani pisk, je v drugi polovici 19. stoletju postajala vse bolj domena žensk.³¹ Posamezne študije, ki se

24 V 19. stoletju v rimokatoliškem diskurzu boga maščevanja nadomesti bog ljubezni, religijski diskurz postane sentimental in feminiziran. Glej Luiso Accati. Značilen naj bi bil tudi za protestantsko okolje, kjer podobe Jezusa postanejo vse bolj androgene.

25 Illouz, *Consuming the Romantic*.

26 Stearnes in Stearnes, *Emotionology*.

27 Vodopivec, *O ženitni ponudbi*.

28 Cvirn, *Meščanska poroka*. V tem okviru velja omeniti tudi njegovo študijo *Boj za sveti zakon*.

29 Kos, *Zgodovina morale*, str. 218, 220 (I. del); str. 381 (II. Del).

30 Majerhold, *Ljubezen skozi zgodovino*.

31 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*; Bogataj Gradišnik, *Ženski roman*.

dotikajo romantične ljubezni so nastale tudi izpod peresa Andreja Studna,³² Gordane Šovegeš Lipovšek in drugih.³³

V 19. stoletju konkurenco ljubezni predstavlja prijateljstvo, čeprav naj bi si bili obe čustvi tudi zelo blizu. Definicija prijateljstva kot čustva je sicer rahlo problematična, v prvi vrst naj bi namreč prijateljstvo pomenilo medosebni odnos, vendar pa je hkrati to razmerje zaznamovano s celo vrsto čustev in zato nekoliko netipično. V njem se prepletata dve čustvi – intimnost in naklonjenost,³⁴ oziroma po P. Stearnes je prijateljstvo čustvo naklonjenosti, v njem pa se križajo ljubezen, jeza, zavist, žalost in krivda.³⁵ Začetki raziskovanja prijateljstva prav tako segajo v sedemdeseta leta, socialni zgodovinarji se s tematiko niso kaj dosti ukvarjali, je pa zato v kontekstu zgodovine spola nastala izredno vplivna študija Carroll Smith Rosenberg *Female World of Love and Ritual*. Študija raziskuje odnose med ženskami in ugotavlja, da naj bi prijateljski odnosi med njimi tedaj po pomembnosti konkurirali celo heteroseksualnim, torej posredno partnerski romantični ljubezni. Ženske naj bi si s prijateljstvom zagotavljale ljubezen, družbo, mentorstvo in čustveno podporo. Od tedaj je nastala vrsta študij, ki proučujejo žensko prijateljstvo. V kontekstu 19. stoletja je Daša Frančiková proučevala žensko prijateljstvo na Češkem,³⁶ Pauline Nestor³⁷ se je ukvarjala s povezavami med ženskim prijateljstvom in njihovim delovanjem v družtvih, v istem obdobju pa naj bi se pojavile tudi povsem nove oblike ženskega prijateljstva, kot npr. »kompanjon(ka) za potovanja«, mentorica-učenka, nova profesionalna prijateljstva itd. V nasprotju z ženskimi moška prijateljstva v 19. stoletju dolgo niso bila tematizirana v sodobnem pisanju. Delno tudi zato, ker je prevladovala teza, da je bilo prijateljstvo v tem obdobju žensko torišče.³⁸ Študije o prijateljstvu med moškimi se tako pojavljajo šele v zadnjem času, ko spodbijajo idejo, da so bila omejena le na ženske. Za vse mlade v 19. stoletju naj bi bila značilna intimna in romantična prijateljstva.³⁹ V zadnjem obdobju se raziskujejo moška prijateljstva v vojnem času⁴⁰ ali denimo medkulturna prijateljstva.⁴¹ Večina raziskav pa še vedno gleda na prijateljstvo predvsem skozi spol tistih, ki v ta odnos vstopajo, večina študij je tako še vedno namenjena prav prijateljicam. Če je ljubezen skozi optiko spola čustvo, ki sodi k ženskemu spolu, saj naj bi bile ženske bolj nagnjene k podreditvi čustvenim standardom, to velja tudi za čustvo prijateljstva.⁴²

32 Studen, *Pričakovani in dejanski*; Glej tudi: Studen, Ne bo je nikdar več nazaj”: umor pri Celju ali prispevek k temni strani zgodovine možaželjnih žensk. *Zgodovina za vse* 11 (2), 2004, str. 101–122.

33 Šovegeš Lipovšek, *Jaz že od prve*, str. 27–36.

34 Kövecses, *Metaphor and Emotion*, str. 92.

35 Rosenzweig, *Another Self*, str. 358.

36 Frančiková, *Female Friends*.

37 Nestor, *Female Friendships*.

38 Caine, *Introduction: The Politics*.

39 Brodie in Caine, *Class, Sex and Friendship*.

40 Saunders, *Friendship and Enmity*; Cole, *Modernism, Male Friendship*.

41 Gareis, *Intercultural Friendships*.

42 Stearnes and Stearnes, *Emotionology*, str. 827.

Tudi v slovenskem zgodovinopisju so tako nastala dela, ki tematizirajo zlasti ženska prijateljstva. Marta Verginella je tako prek biografskih študij, ki sicer drugače v večji meri zapostavljajo vlogo prijateljstva,⁴³ raziskovala prav intimni svet ženskega prijateljstva.⁴⁴ Poleg nje se je s tematiko romantičnega prijateljstva ukvarjala še Nataša Velikonja,⁴⁵ ta je v delih Pavline Pajk iskala elemente prijateljstva in tudi opise lezbične ljubezni. Velikonja skozi koncepte Fadermanove zaključí, da so bila romantična prijateljstva lezbična prijateljstva, če lezbična prijateljstva razumemo kot silovito čustveno razmerje, in s tem odpre tudi v zahodnoevropskem zgodovinopisju zelo diskutirano vprašanje razmerja med istospolnim partnerstvom in prijateljstvom.

Ljubezen

Kakšno je torej primerno občutenje ljubezni v 19. stoletju? Verjetno največ opisov romantične ljubezni srečamo ravno v literaturi in na tem mestu se seveda odpira nerazrešljivo vprašanje, koliko fikcije je v realnosti in koliko realnosti v fikciji. Kot pravi Miran Hladnik, v tem, da enačimo avtorjevo osebo z junaki literarnih stvaritev morda ni nič napačnega, to celo zahteva recepcijski pristop h književnosti.⁴⁶ In presenetljive ugotovitve se nasmihejo ravno prek tematiziranja ljubezenskih čustev. Ivan Tavčar v svoji noveli Gospod Ciril pojasní oziroma izda recept, kako očarati ženska srca:

»...danes se mi je pa o vas sanjalo! A ni ženske, da bi ne povprašala, kaj da se mi je o nji sanjalo. In jaz odgovorim takoj, da sem ji v sanjah poljubil na rdeča ustna...potem pa se jaz raztajam, kakor se raztaja led od solnca obsejan, ter prosim ponižno: Helena! Ali bi ne bilo mogoče, da bi se te moje sanje uresničile?»⁴⁷

V ljubezenskih pismih Ivana Tavčarja Franici Košenin tako ugotovimo, da je na začetku njune veze Tavčar ubral silno podobne strune: »*z nova spomin na vaše prečudne poglede, in na lice pod njimi, katere žali Bog do sedaj še nikdar poljubil nisem, izvzemši enkrat – v sanjah, s česar bodete sklepali, da sem v sanjah pametnejši in ne takov butelj...*«⁴⁸ Sanjanje o poljubih sicer ni bilo redkost, omenja ga tudi Janko Kersnik, pojavlja pa se tudi v drugih ljubezenskih pismih,⁴⁹ čeprav za Kersnika lahko ugotovimo, da je v

43 Rosenzweig, *Another Self*, str. 13.

44 Verginella, *Zgodovinopisna raba avtobiografskih*.

45 Velikonja, *Vesela, priletna, samoživeča...*

46 Hladnik, *Biti v kranjskih klasikov*, str. 956.

47 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 209.

48 Prav tam, str. 188.

49 Kersnik, *Zbrano delo*, 248; Šovegeš Lipovšek, *Jaz že od*.

svojih ljubezenskih pismih precej bolj realističen od Tavčarja – podobno kot v svojem leposlovju.⁵⁰

Tudi Ivan Tavčar sam se v dopisovanju s Franjo pogosto sprašuje o fikciji in njenem prestopanju v življenje in ugotavlja, da je F. Košenin prepričana, da se za glavnimi junaki romantičnih povesti skriva sam pisatelj, torej on. Tavčar se sicer boji Franjinega razočaranja, potem ko bi ta ugotovila, da je glavni junak njenih romantičnih sanjarij pravzaprav le človek, ki sodi v prozaično vsakdanjost.⁵¹ Ženska domena romantike je sicer v nasprotju s tem, o čemer je pisal leta 1917 v Cvetju v jeseni.⁵² Kot primer, kako dejansko je tedanje leposlovje opisovalo čustva in kako so se avtorji s tem lahko povsem poistovetili, vidimo na primeru Kersnikovega ljubezenskega pisma Marici Nadlišek. Kersnik se je v njem izognil neposredni izpovedi ljubezni in je raje uporabil literarno primerjavo: »*Takov, prav takov sem kakor dr. Hrast početkom III. Poglavlja v »Cyclamenu«. Vam li smem to pisati?...Delati bi moral, pripravljati se za nedeljo, pa ne morem. Povedati Vam pa moram, ne povedati, saj tega včeraj nisem mogel, nisem smel, nisem hotel, le pisati Vam hočem.*«⁵³

Ob pregledu ljubezenskih pisem, ki so si jih izmenjevali mladi pari, lahko ugotovljamo še druge skupne značilnosti. Ne glede na razlike v letih opazamo, da so ženske v pismih obravnavane kot otroci. Tako Ivan Tavčar kot Janko Kersnik svoji dopisovalki naslavljata v pomanjševalnicah in jih poučujeta o čustvih, tako Tavčar piše »*da imate kratko vspalmenje Vašega vskiyečnega srca za pravo stalno ljubezen, za kar vi sami ne veste.*«⁵⁴ Kersnik imenuje šest let mlajšo Alojzijo Tavčar »sladka, prirčna deklica« ali jo naslavlja kot »moj ljubi otrok«, poučuje jo o vodenju gospodinjstva.⁵⁵ Medtem Henrik Tuma svojo 18 let mlajšo zaročenko Marijo Gianola raje uči slovenskega jezika, njegova skoraj očetovska vloga je razvidna tudi iz Marijinih pisem: »*Povedati ne smem, ker si mi prepovedal. Pa saj se tvojih kazni nič ne bojim!*«⁵⁶ Spolne vloge so povsem jasne in hierarhično določene, razdeljene v skladu z razumevanjem tedanjega sveta, v tem konceptu delitve pa lahko hitro zapademo anahronističnim ugotovitvam. Tu velja namreč omeniti dejstvo, da intenzivno čustvovanje večji del 19. stoletja vseeno še ni bilo domena žensk. Charles Dickens je tako jokal nad scenami smrti v svoji predstavi, irski nacionalistični

50 Kersnik v nasprotju s Tavčarjem v svojih pismih bolj omenja telesne vidike ljubezni, npr. »da ne morem zmerja gledati v Tvoje oči in te vedno prižemati na svoje prsi« (str. 226) ali »tesno na prsi in z ustnicami bi želel biti pri tebi« (str. 239), »Jaz pa bi jo rad poljubljal in objemal, rad bi jo vroče stiskal na vznemirjene prsi, rad bi ji v uho šepetal...« (str. 246).

51 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 196–197.

52 »... kaj ve moderna ženska o tisti ljubezni, ki pretresa telo in dušo, ki veže dušo in telo, ki je kakor nevihta, ki pride, da ne veš od kod, ki te podsuje, ki te stolče, da se od nje nikdar več ne oddabneš, ki jo pa vendar hočeš imeti, in najsi radi nje življenje izgubiš! Kaj ve veste o taki ljubezni!« Tavčar, *Cvetje v jeseni*, 183.

53 Kersnik, *Zbrano delo*, str. 317.

54 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 197.

55 Kersnik, *Zbrano delo*, str. 289.

56 Testen, *Kaj pa ti*, str. 361. Zapuščina Hernika Tume, Pismo Marije Tuma 22. maja 1894.

voditelj Daniel O'Connell pa ob branju romana.⁵⁷ Tako denimo tudi Frana Šukljeta ni sram priznati, da je svoji izvoljenki gdč. Rozi Rosina napisal pismo kot rezultat »izliva močnega srčnega občutja, ki je bil pojav krepke moške narave, zadete v najglobokejšem mestu svoje notranjosti«.⁵⁸

V pismih romantične dobe sta občutenje smrti in ljubezni zelo blizu. Če Kersnik v svojih ljubezenskih čustvih zagotavlja »brez tebe sploh ne morem v življenje«,⁵⁹ pa je šel Ivan Tavčar v tem pogledu še korak dlje. Tako zagotavlja: »Obupam pa nikdar ne; če naji bode kdo ločil, ločila naji bode samo vaša beseda in Vaša prosta volja, ali pa smrt, ki je močnejša od vseh varuhov.«⁶⁰ Ali »če bi vedel, da bi Ti moja ljubezen postati imela vir nesreče, pokončal bi se raje sam s svojo roko.«⁶¹ William Johnston tako govori o pravem kultu mrtvih, ki naj bi vladal v monarhiji. Avstrijski katoliki so še v 20. stoletju verjeli, da pokojni žive naprej v dušah svojih sorodnikov in prijateljev. Truplo na odru naj bi utelešalo božjo voljo na zemlji in spodbujalo univerzalne emocije. Moč ljubezni ob smrti naj bi po tedanjem mnenju nadvladala prostor in čas.⁶² Očaranost s smrtjo je spodbujala razumevanje smrti kot sredstva, prek katerega se osvobodiš nerazumevajočega sveta. Smrt je predstavljala krono življenja, umiranje pa je bilo hkrati ponovno rojevanje, še vedno del naravnega cikla, ki ga denimo M. Verginella opisuje v kmečkem okolju iz sredine 19. stoletja.⁶³ Prav ob koncu osemdesetih let je Avstrijo pretresala cela vrsta samomorov med intelektualci. Med vzroki so bile pogosto neozdravljive bolezni, razočaranje zaradi neuspeha pri delu ali nemoči prilagoditi se novim življenjskim razmeram, med pogoste razloge pa je sodila tudi ljubezen.⁶⁴ Taki primeri niso bili redki niti na Slovenskem, Karel Lavrič in neuspeli poskus samomora ob neuresničeni poroki, potem ko je na željo svoje nesojene neveste zamenjal vero, nam zagotovo priča o tem.⁶⁵ Tudi v slovenski literaturi se nesrečna ljubezen pogosto konča s samomorom.⁶⁶

Najpomembnejši del izpovedi romantične ljubezni je seveda izrekanje, da ljubezen premaga vse ovire ali kot precej bolje in lepše napiše Ivan Tavčar: »Prava, vdana, krotka, požrtvovalna ljubezen gré v ogenj, tudi v vodo«,⁶⁷ slednja misel se v njegovih pismih večkrat ponovi, kljub temu pa malo pred srečnim zaključkom in poroko maja

57 Evans, *The Pursuit of*, str. 500.

58 Šuklje, *Sodobniki*, str. 86.

59 Kersnik, *Zbrano delo*, str. 251.

60 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 197.

61 Prav tam, str. 199.

62 Johnston, *Avstrijski dub*.

63 Verginella, *Ekonomija odrešenja*.

64 Johnston, *Avstrijski dub*.

65 Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 29.

66 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 69.

67 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 195.

1887, opozarja, »Tudi je poštenje za me nekaj tacega, za kar jaz vse darujem, če je treba tudi ljubezen«. ⁶⁸ Romantična ljubezen naj bi torej prečila vse prepreke, socialne, nacionalne, vsa pravila, pa vendar po Tavčarju ostajajo višji ideali, to je meščanska spodobnost. Govorice v pismih predstavljajo sploh ena najhujših groženj oziroma test partnerske sreče. Kersnika denimo govornice ne spravijo iz tira in Alojziji očita: »tvoja ljubezen ni tako močna, da bi nekaj tako usmiljenega premagala.« Medtem ko si Tuma zaročenkin nemir razloži kar z govoricami: »Nekdo ti je nekaj razložil kar sam ne razume in ti ne bi smel praviti«. ⁶⁹ Fran Govekar sicer zakrknjen naturalist, ki naj ga družbene omejitve ne bi zanimale, se, da bi utišal zlobne jezike in anonimke, ⁷⁰ poroči z Minko Vasič in ji sporoči: »Moja žena, ljubljena žena boš, naj se ves svet zaroti proti nama!« ⁷¹ Fran Govekar se tako izkaže za pravega romantičnega meščana po srcu, saj se kljub nasvetu Ivana Hribarja, da je Minka Vasič revna, vseeno z zaročenko v šestem mesecu njene nosečnosti poroči. ⁷² Hribarjev očitek o Govekarjevem idealizmu se zdi glede na kasnejšo odločitev ljubljanskega župana, da zaživi po ločitvi od svoje prve soproge skupaj s svojo kuharico, sicer nekoliko nepremišljen. ⁷³ Vse skupaj pa seveda sproža vprašanje, kako so meščani na prelomu stoletja dejansko gledali na kršitev socialne homogenosti oziroma sklepanja morganatskih zvez. ⁷⁴ Kje iskati odgovor, ko lahko najdemo skrajni pragmatizem na eni in popolno romantično vznesenost na drugi strani. Kot primer skrajno pragmatičnega snubca, ki izsiljuje čim višjo doto, lahko citiramo Lovra Tomana, ki svoji zaročenki Josipini Urbančič Turnograjski dva tedna pred poroko piše: »Dokler tvoje premoženje, ki je izvir vsih bolečin, se ne zagotovi, ne morem več priti na Turn, i potom, o Bože moj!« ⁷⁵ Hkrati pa o povsem nasprotnem priča ravnanje Karla Lavriča ali pa vzklik Janka Kersnika »topi se mi vse materijalistično mišljenje ko sneg pred južnim solncem.« ⁷⁶

Odgovor lahko iščemo v pisanju Filipa Haderlapa, ta je leta 1882 izdal *Zbirko ljubimskih in ženitovanjskih pisem*. Slednji priporočnik za vse zaljubljene, ki si želijo pisati in pri tem potrebujejo nasvet, je doživel velik uspeh in bil kar petkrat ponatisnjen, nazadnje 1895. V svoji publikaciji Haderlap svetuje, kako pisati in kaj je primerno, posredno torej pripoveduje zgodbo, kakšna ljubezen je spodobna/pravilna ljubezen. V primerih pisem, ki si sledijo od samega začetka veze do poroke in so razvrščena posebej za ženske ter posebej za moške, avtor očetom svetuje, da se pohlepnih snubcev znebijo s stavkom, »Kdor jo res

68 Prav tam, str. 201.

69 Zapuščina Henrika Tume, Pismo Mariji Tuma 17. maja 1894.

70 Moravec, *Pisma Frana Govekarja*, str. 30.

71 Prav tam, str. 101.

72 Prav tam, str. 30.

73 Studen, *Pričakovani in dejanski*, str. 37.

74 Kos, *Zgodovina morale I.*, str. 220.

75 Citirano po: Delavec, *Josipina Turnograjska*, str. 88.

76 Kersnik, *Zbrano delo*, str. 329.

ljubi, jo bo vzel tudi brez dote.»⁷⁷ Zakon brez ljubezni se po Haderlapu tolerira le v primeru vdovca z otroki, ki mu ob poslu ne uspe voditi gospodinjstva.⁷⁸ Strinjam se z D. Kosom, ki ugotavlja, da so v meščanski dobi morganatske zveze dvigovale ljubezen nad statusni in materialni pritisk.⁷⁹ Vendar pa se hkrati v vseh Haderlapovih primerih omenja premoženje, ki predstavlja temelj za sklenitev zakonske zveze. V podobnem smislu piše tudi Oton Župančič svoji zaročenki Ani Kessler, »najvažnejša zadeva za naju in najino bodočnost pa za sedaj stoji, kakor čaplja na eni nogi. Kobal pravi, da je sploh že čisto gotova stvar, da dobim mesto jaz...«.⁸⁰ Za sklenitev spodobne poroke je potrebno dostojno premoženje in celo Tavčar se rad pohvali, da svoji dopisovalki sploh ne bi pisal, če »se niso zadnji leti toliko srečni meni obnesli, da brezskrbno lahko zrem v nezavisno svojo prihodnost!«⁸¹ Kako torej slednje ugotovitve soočiti s spoznanji Katje Mihurko Poniž, ki ugotavlja, da v 19. stoletju postaneta zakon iz ljubezni in zakonska ljubezen enovito načelo, ki izpopolnjujeta človeka?⁸²

Odgovor je verjetno skrit v dejstvu, da se tudi danes ljudje v glavnem poročajo z ljudmi iz istih socialno-ekonomskih okolij.⁸³ Premoženje ali ljubezen nista predstavljali izbire ali – ali, pač pa sta sovpadali, finančna stabilnost je bila predpogoj za uspešno zakonsko zvezo, ljubezen pa edini dostojni razlog za njeno sklenitev.⁸⁴ Tako kot so še vedno obstajale izjeme, ki so zakonsko zvezo videle kot kupčijo, je bilo seveda tudi nekaj romantičnih navdušencev, za katere »razlika v gmotnem položaju« ni bila nikakršna ovira. Nekaj podobnega M. Verginella ugotavlja tudi za zakonsko zvezo v kmečkem okolju, kjer kljub težkim materialnim pogojem ljubezenska čustva prav tako niso bila izključena.⁸⁵ Med meščani o takem idealizmu priča Josip Vošnjak, ki se je poročil z enajst let mlajšo viničarsko hčerko Katarino Ozmič, z njo je že pred poroko imel dve nezakonski hčeri, Fran Levec pa se je poročil z ljubljeno Jerico, perico oz. šiviljo brez premoženja.⁸⁶ Trenutne preliminarne analize zakonskih parov iz Ljubljane, ki so pripadali ljubljanski eliti, so pokazale, da je bila socialna endogamija večja pri intelektualni eliti kot pa pri podjetniški/gospodarski. Če zraven dodamo še dejstvo, da je bila intelektualna elita verjetno bolj kot gospodarska sestavljena iz nekdanjih kmečkih sinov, se tako potrjuje ugotovitve M. Hladnika, ki je iz literarnih primerov sklepal, da je bila meščanska elita bolj naklonjena socialni mobilnosti kot kmečko in plemiško okolje.⁸⁷

77 Haderlap, *Zbirka ljubimskih*, str. 26.

78 Prav tam, str. 38.

79 Kos, *Zgodovina morale I.*, str. 220.

80 Župančič, *Zbrano delo*, str. 315.

81 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 195.

82 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 190–191.

83 Prost in Vincent, *A History of Private life*, str. 217.

84 Epstein, *Advertising for love*, str. 122.

85 Verginella, *Ekonomija odrešenja*, str. 261–262.

86 Schmidt Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 232; Šuklje, *Sodobniki*, str. 114.

87 Glej: Selišnik in Cergol Paradiž, *Marriage Patterns*; Hladnik, *Biti v kranjskih klasikov*, str. 954.

Preseganje socialnih razlik je bilo dovoljeno in v diskurzu slovenskih literatov tudi zaželeno, o čemer pričajo številna leposlovna dela. V ljubezenskih romanih, namenjenih bralkam, je tako edina zapreka, ki loči zaljubljen par, gmotne narave, ta je seveda na koncu premagana.⁸⁸ Prav tako pa tudi slovenski klasiki poudarjajo, da premoženjske razlike niso in ne smejo biti ovira za sklenitev zakona.⁸⁹ Zato pa so v slovenski literaturi toliko bolj pomembne etnične razlike. Zakonski stan med domačinko in tujcem ali obratno je v slovenskem leposlovju vedno obsojen na neuspeh.⁹⁰ Slednji diskurz pa širi tudi slovenski tisk:

»Ako se čuteča slovenske mladenka odloči pozneje za zakonski stan, izbrala si bo za sodruga v življenju le značajnega rojaka Slovenca, vsakega tujerodnega lizuna pa bo odslovila, ker hlepi le po njenem premoženju, mrzi pa njen rod in sveti materin jezik. Slovenska deklica bo pela: Ljubi moj je čvrst rojak, Lep slovenski je junak.«⁹¹

Ali so se Ljubljancanke in Ljubljancani v vsakdanjem življenju držali navodil, povezanih z nacionalno enotnimi zakonskimi zvezami, ostaja odprto, preliminarne raziskave v delu pa razkriva, da v večini da.⁹²

V stoletju meščanstva ljubezen zagotovo zasede izredno pomembno vlogo, je ključno čustvo stoletja, ki v diskurzu postane osrediščen ne le kot partnerska ljubezen, ampak tudi kot ljubezen do domovine. Romantična ljubezen, ki prisega na vznesena čustva, zahteva žrtvovanje in končno doseže stalno ljubezen (poroko), neprenehoma je tako potreben boj proti »apatičnosti«, »mrtvim srcem«, kot jih imenuje Tavčar. Predanost nacionalni ideji in slovenstvu se izraža s čustvom romantične ljubezni, le objekt oboževanja je namesto partnerke ali partnerja – domovina,

»To je bilo takrat, ko se mi je v gimnaziji odprlo zlato polje domovinske ljubezni. Saj jih poznate tiste sladke trenutke. Človeku je, kakor da se je prebudil iz dolgega, dolgega spanja. Tedaj se mu pove, da ima domovino, malo, zapuščeno in tlačeno domovino. Pove se mu, da jo sme, da jo mora iz vsega svojega srca ljubiti. ... sladka je vsaka prva ljubezen, ali najsladkejša, naj srečnejša je tista prva, komaj zbudena mlada ljubezen do domovine. Obenem se zbudi v našem srcu tisto poetično, prekipevajoče sovraštvo do naših tlačiteljev.«⁹³

88 Bogataj Gradišnik, *Ženski roman*, str. 34.

89 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 71.

90 Prav tam, str. 84–90. Glej tudi: Selišnik in Verginella, *Slovene Intellectuals*.

91 AS 16, konvoluti. 1914. Branibor, št. spisa 1908.

92 Selišnik in Cergol Paradiž, *Marriage Patterns*.

93 Tavčar, *Mrtva srca. Zbrani spisi*, str. 311.

Podobno kot nacionalisti v zahodnem svetu so tudi slovenski domoljubi romantično ljubezen vzeli za model in podobno razumeli ljubezen do naroda, romantična strast je razvnela patriotsko navdušenost.⁹⁴

Kljub temu da so romantiki tako menili, da je treba »čustvom dati duška«, pa se vendarle kaže, da v zakon vstopajo premišljeno. Na podlagi nekaj deset izbranih primerov iz meščanskega okolja se tako pokaže, da je povprečno od prvega seznanjenja para do končne poroke preteklo približno pet let, tudi v primeru, če je bilo za materialno eksistenco preskrbljeno.⁹⁵ Kljub čakanju je bilo tako treba ohranjati intenzivna čustva in si vedno znova zagotavljati »hrast se omaje in hrib, a moja ljubezen ne gane«, le z lojalnostjo se preživi vse viharne preizkušnje. Dolga doba dopisovanj pa vseeno prinese nenehno čustveno negotovost in zahtevo po intenzivnih čustvih, ki se izražajo v ljubezenskih pismih. Vse to pa seveda uokvirjajo norme meščanske spodobnosti. Konflikt med umirjenostjo in vznesenostjo je tako pogost. Kako strasti hitro postanejo neprimerne, lahko prepoznamo na primeru Kamile Theimer, ta je s pogostimi čustvenimi izbruhi, ki so sicer bili dovoljeni znotraj romantične čustvene krajine, kršila meje meščanske spodobnosti.

»Tiščala je za njim, da se ji je Krek komaj izogibal« ali »Ostal je pri njej tri ure, ker je mislil, da ima pri sebi strup. Ko je to zanikala, jo je pustil samo. Rekla mu je, da bo napisala nekaj pisem, ki naj so njegova last, da stori ž njimi, kar hoče. Približno ob devetih se začuje izpod strešne sobe pretresljivo vpitje: »Marianne, Marianne! Hilf mir doch, sie erwürgen mich! ... Na to nas gre več brez Kreka v njeno sobo in jo najdemo z odprtimi očmi na postelji; neprestano je kričala na vse grlo in iztegala roke. Reagirala ni na nobeno besedo.«⁹⁶

Prijateljstvo

Če so torej ljubezenska čustva silovita in kot imperativ prežamejo vse človekove misli, pri tem pa lahko izpovedovanje čustev naleti na nepravo osebo, naj bi prijateljstvo predstavljalo varni pristan. Kot pravi Pavlina Pajk, je prijateljstvo »eno najstanovitejših čustev na zemlji, ki vzdrži tudi čas«.⁹⁷ Razumevajoči zaupni prijatelj ali prijateljica, skrbni poslušalec ali poslušalka pomaga razkriti resnična čustva. Ali kot piše Zofka Kveder svoji prijateljici Zdenki Hásková:

94 Eustace, *Emotion and Political*, str. 180.

95 Ivan Tavčar in Franica Košenin se spoznata 1883 in poročita 1887; Sofija Lasič in Andrej Ferjančič se spoznata 1892 in poročita 1896; Fran Šuklje in Roza Rosina se spoznata 1868 in poročita 1873; Fran Govekar in Minka Vasič se spoznata 1891 in poročita 1897; Josip Furlan in Katarina Seunig se spoznata 1892 in poročita 1896; Josipina Urbančič in Lovro Toman se spoznata 1850 in poročita 1853; Janko Kersnik in Alojzija Tavčar se spoznata 1875 in poročita 1881; Oton Župančič in Ana Kessler se spoznata 1909 in poročita 1913; Vladimir Ravnihar in Antonija Sterle se spoznata 1891 in poročita 1898; Josip Breznik in Ana Nuša Petek se spoznata 1910 in poročita 1912; Fran Milčinski in Marija Krejči se spoznata 1897 in poročita 1910.

96 Dolenec, *Iz poslednjih let*.

97 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 735.

»Kadar sem nesrečna, se mi stoži, da si daleč. Vedno se mi toži, da si daleč.«
 »Nihče me ne zna potolažiti tako kakor ti, kadar sem žalostna, nihče se ne veseli moje sreče kakor ti, samo pred teboj se lahko smejem tako otroško«, »Karkoli rečeš, se mi zdi, da sem rekla sama. Kadar molčiš, se tudi meni zdi molčati; kadar se smeješ, sem tudi jaz vesela. Ti se žalostiš z menoj, z menoj se raduješ«, »Ti si mir. /.../ Tvoje prijateljstvo pa mi povzdiguje dušo.«⁹⁸

Na prelomu stoletja tako nastane vrsta umetniških spomenikov prijateljstvu, vsaka slovenska pisateljica na prelomu iz 19. v 20. stoletje napiše najmanj eno povest ali novelo z naslovom prijateljica, tematizacija prijateljstva pa se skriva tudi v številnih drugih delih, ki tega naslova sploh ne nosijo. Zofka Kveder, Marica Nadlišek Bartol, Ljudmila Poljanec, Strnad Marica, Vida Jeraj vse posvetijo vsaj eno umetniško delo prijateljici.⁹⁹ Prijateljstvo, o katerem pišejo, pa je zamejeno tudi z nekaterimi omejitvami, tako po navadi ne preči socialnega razreda. Tudi na Slovenskem je romantično prijateljstvo med ženskami postalo izredno pomemben ideal, ki ga moška prijateljstva nikakor ne dosega. Slovenski pisatelji in pesniki svojih »moških prijateljev« ne tematizirajo v svojih literarnih delih, edina izjema so v tem pogledu duhovniki.¹⁰⁰ Pravzaprav so slovenski pisatelji na prelomu stoletja raje raziskovali ženska prijateljstva.¹⁰¹ Intenzivna moška prijateljstva so v 90. letih označena za čudška in v povestih niso nagrajena.¹⁰²

Nič čudnega, če se tako začno pojavljati članki pod naslovom »Žena bodi možu najboljši prijatelj«. V njem se je svetovalo »Žena, katerej zaupa mož tudi svoje duševne stvari, s katero se hoče pogovarjati o marsičem, kar ne spada ravno v rubriko — gospodinjstva, je pravi prijatelj njegov, ki mu ostane najsvetelji sodrug za vse življenje.«¹⁰³ S tem ko se žensko povzdigne na raven enakopravne čustvene partnerice, je ženska pridobila enakopravnejši položaj v partnerski zvezi. In ker so upravljanje s čustvi, skrb, čustvena opora in pogovor na prelomu stoletja postali vse bolj domena žensk (emocionalno delo),

98 Povzeto po Jesenšek, *Materni jezik*, str. 146.

99 Zofka Kveder, Moja prijateljica, *Ljubljanski zvon* 21, 1901, str. 713–717; Ljudmila Poljanec, Prijateljici, *Dom in svet* 14, 1901, str. 28; Ljudmila Poljanec, Prijateljici, *Dom in svet* 11, 1898, str. 756; Ljudmila Poljanec, Zvezdi: prijateljici A.M.R., *Slovenka* 3, 1899, str. 396; Strnad Marica, Prijateljici, *Slovenka* 1, 1897, str. 1; Marica Bartol Nadlišek, Moja prijateljica, *Ljubljanski zvon* 9, 1889, str. 208–215 in 258–268; Antonija Grmek, Prijateljici, *Zvonček*, 1.6.1916, str. 135–138; Vida Jeraj, Prijateljici Lili J., *Slovenka* 3, 1899, str. 1.

100 Ocepek, Josip (O. Golobov, J.) Žalostnemu prijatelju, *Dom in svet* 7, 1894, str. 330; Anton Medved, Prijatelju, *Dom in svet* 7, 1894, str. 531; Aleš Ušeničnik (A.C.Slavin), Prijatelju, *Dom in svet* 5, 1892, str. 552; Sonetje, Prijatelju, *Dom in svet* 5, 1892, str. 359; Opeka Mihael, Dragemu prijatelju Aleksiju o njega prihodu v domovino pozdrav iz ptujine, *Dom in svet* 8, 1895, str. 469; Anton Medved, Prijateljem, *Dom in svet* 9, 1896, str. 14; Ksaver Meško (Osamelec), Moj prijatelj, *Ljubljanski zvon* 18, 1898, str. 451–462; Ksaver Meško, Prijatelju, *Dom in svet* 12, 1899, str. 531.

101 Francič, *Prijateljstvo in ljubezen*; Tavčar, *Zbrani spisi*, str. 51–73.

102 »Ti dve imeni so mi izgovarjali nerazdružno, z nekako važnostjo, ali kako bi se izrazil; pravili so mi ob obeh prijateljih toliko šaljivih dogodbic, da sem si naposled v resnici jako želel seznaniti se s čudakoma...« Rovar, *Prijateljca*, str. 254.

103 Janežič Fajdiga (Tinica), *Žena bodi možu*, str. 58–59.

tako možati slovenski politiki vse bolj ugotavljajo, da si prijateljev v svojem življenju niso uspeli pridobiti. Ivan Šušteršič naj bi tožil in zavidal Janezu Evangelistu Kreku, »Šušteršič je vprašal Kreka, kam bo šel popoldne. Krek mu je odgovoril, da sta zmenjena z dr. Korošcem za skupno pot. Tedaj reče Šušteršič: »Glej, tebi je politično delo rodilo vsaj enega prijatelja — meni ni nobenega.«¹⁰⁴ Milan Pajk se je v svojih pismih spraševal

»Jaz ne vem, zakaj mi ljudje niso prijazni, menda pa sebe ne poznam?« ali »Brate! zakaj Ljubljanci v meni hudiča in mušnjaka gledajo? Ali sem jaz strašilo, da se me izogibljejo? Ali sem res tako strog? Ali sem res samoljuben, samohvalen? ... Kaj je vzrok, da ne gódim, ne vem; nič se ne morem sponašati, menda edino to, da tudi sam kaj mislim, kar pa vsem nij ljubo. Bledniki in misleči ljudje so od nekdaj bili najbolj črtjeni«¹⁰⁵

Fran Šuklje je imel tako v tem pogledu zavidanja vredno srečo, ko je našel v Janku Kersniku, kot pravi, srčno prijateljstvo, ki ga opisuje kot »Najina srčna zveza je bila nekaj posebnega, nekaj povsem izrednega. Ljubila sva se bolj nego rodna brata, ker je vsak izmed naju dobro znal, da sme brezpogojno računati na drugega, da isti, ako mora biti, žrtvuje zanj celo svoje življenje.«¹⁰⁶

Kot pravi Franc Ksaver Meško, je »ljubezen največji dar nebes, je najblažje, najplemenitejše in najvišje čustvo človeškega srca.« Prijateljstvo pa je »pojav močnega hrepenenja srca človeškega po bitju, ki z njim čustvuje in ga ljubi.«¹⁰⁷ V tem kontekstu so seveda ženske tiste, ki so srcu bliže, saj kot pravi Pajkova, ženska živi s srcem in manj z razumom.¹⁰⁸ Po P. Pajk naj bi se žensko in moško prijateljstvo precej razlikovalo. Moški so pri izbiri prijateljev hladnejši in izbirčnejši, njihovo prijateljstvo je posledično trdnješe in redkejše. Ženske naj bi zato bolj navdušeno in odkritosrčno sklepale prijateljstva ter bile pri tem bolj zaupljive, tudi (pre)več naj bi pričakovale. Ženske naj bi kratka izživele v prijateljstvu intenzivnejša čustva, kar velja nasploh, pravi Pajkova, in dodajo, da so zato pri ženskah prijateljstva kratkotrajnejša.¹⁰⁹ Zagotovo intenzivnejše čustvovanje lahko opazimo v pismih žensk.

»Jaz greha po cerkvenih pravilih ne priznavam, meni je morala mnogo večja opora nego vera. ...marijin kip ali podoba poljubčkala bi z ravno takim svetim strahom in spoštovanjem, kakor Tebe.«¹¹⁰ V istem fondu najdemo tudi pismo:

»Ljudmila je torej vendar le na boljšem, kajti ona ni sotrudnica Slovenke, a poroča meni vendar o "ljubeznivih pismih", katera dobiva od tebe. Jaz jih nikakor

104 Dolenec, *Iz poslednjih let*, str. 147.

105 Janko Pajk.

106 Šuklje, *Iz mojih spominov*, str. 62.

107 Meško (Osamelec), *Moj prijatelj*, str. 452.

108 Pajk, *Aforizmi o ženstvu*, str. 608.

109 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 735.

110 NUK Ms 703, Marica Cizelj Strnad Marica Bartol, 31. avgust 1898.

ne zavidam, tudi ljubosumna nisem in tudi ne mislim, da bi bila pisala meni o tem, da bi me dražila in mi nagajala...sploh zanemarjam vse, ako vidim, da me zanemariš ti, tudi sebe zanemarjam Kaj so mi vsi brez Tebe?»¹¹¹

Resnost in intenzivnost razmerij med ženskami je tako opazna. Kot pišejo mnoge zgodovinarke, so tedanja prijateljstva med mladimi ženskami strastna, ekskluzivna in obsesivna. Tudi I. Tavčarju to ne uide in v tekstu *Soror Pia* piše:

»Tedad pa sem se zvedela za nedolžno pregreho. Da je skoraj vsaka samostanska učenka zaljubljena, zaljubljena v eno izmed nun, kateri prinaša vsako jutro vrtnega cvetja. Flora pa mi je povedala, da je to sicer greh in da se mati prečastita celo srdi, ako se zve kaj takega – a pristavila je tudi, da se ta pregreha pri izpovedi ne šteje v zlo...Soror Pia me je sprejela v svoje prijateljstvo in jaz sem ji vsako jutro smela prinesiti z vrta rosnega cvetja.«¹¹²

Moderen bralec in bralka bosta ob tem pretiranem izražanju čustvovanja, če izhajata iz emociologiji današnjega prijateljstva, presenečena. Izpovedi naklonjenosti med prijateljicama pa v večini niso pomenila, da so dekleta sanjala o spolni intimnosti. Izražanje večne ljubezni, želje po poljubih in božanju, so sestavni del in nekaj povsem običajnega v mnogih istospolnih prijateljstvih 19. stoletja.¹¹³ Tako tudi Marica Cizelj piše:

»Ako se mi izneveriš, možno je, kajti neumno bi bilo, da bi zahtevala Tebe samo zase in da bi ti kaj očitala, ako me izpodrine kakšna boljša in vrednejša...Zakaj me strašiš z grehom? Jaz greha po cerkvenih pravilih ne priznavam, meni je morala mnogo večja opora nego vera. Tudi ti nisi tesnosrčna, da bi vsled tega obsojala moje občevanje Tvoje osebe za greh. Aha, a menda vendar ne smatraš mojega srčkanja za izrodek ženske ljubezeni?...Prav iz vsega srca sem Ti vdana, zakaj? Vzroka ne znam. Kako hitro se ga zavem, neha biti moja ljubezen kult.«¹¹⁴

Uporaba ekstravagantnega (za današnji čas) romantičnega jezika pri opisovanju čustev je bila namreč del romantične pokrajine 19. stoletja.¹¹⁵

Zaključek

Romantični junaki, s katerimi se identificirajo takratne bralke in bralci, so trpeči junaki, ki nadaljujejo svojo pot samoizpolnitve ne glede na pravila in družbene omejitve.

111 NUK Ms 703, Marica Cizelj Marici Bartol, 28. november 1898.

112 Tavčar, *Zbrani spisi*, str. 60.

113 Brodie in Caine, *Class, Sex and Friendship*, str. 235; Smith Rosenberg, *Love and Ritual*, str. 21–22.

114 Ms 703, Marica Cizelj Marici Bartol 31. avgust 1898.

115 Rosenzweig, *Another Self*, str. 359.

Posvojijo temeljno idejo romantike, to je razkol med idealom in stvarnostjo, čutijo svetobolje, melanholičnost, razklano življenjsko občutje in ugotavljajo, da sta ženska ali moški brez čustev, ne da bi hrepenel po ljubečnosti, nežnosti, prijateljstvu in ljubezni, napaka. Romantiki želijo čustva popeljati do vseh skrajnosti in v tej čustveni krajini 19. stoletja, ki sta jo morda še najbolje opisala Peter Gay in Peter Stearnes, je ljubezen ključno čustvo, katerega izražanja se spodbuja, partnerska in prijateljska ljubezen pa dve plati istega kovanca.

Vendar pa se pred začetkom prve svetovne vojne očitno tako na Kranjskem kot drugod po Evropi začenjajo zadeve spreminjati. Kot idealna oblika partnerstva med moškim in žensko se je v meščanskih krogih vse bolj uveljavila tovariška zakonska zveza. Čustvena podpora in tovarištvo, ki je pred tem bilo v domeni ženskega prijateljstva, je zdaj postajalo del zakonske zveze. Ženske in moški so vse več časa preživljali skupaj, ne le doma, spremenili so se načini druženja v prostem času in seveda predpisani načini čustvovanja. S feminističnim gibanjem se je zamajal spolni režim in izenačevanje žensk z otroki ni bilo več zaželeno ali za snubca modro. V modernosti je meščanska spodobnost postajala vse bolj prežitek in ideal romantične ljubezni je triumfiral vezan na heteroseksualni normativ. Mističnost, skrita v romantični ljubezni, je izginjala skupaj z romantičnimi pisci, nadomestila jih je bolj banalna sovrstniška/mladinske kultura, ki se je raje kot s samospoznavanjem in preizpraševanjem ukvarjala z zmenki in fanti. Verjetno pa v ta kontekst modernosti sodi tudi vzpon svetovalne literature, eden največjih hitov ameriškega založništva je bil tako celo med drugo svetovno vojno preveden tudi v slovenščino.¹¹⁶ Knjiga je zagotavljala, da zdaj lahko o praktičnih človeških (prijateljskih) odnosih beremo, pot učenja in dvomov je torej nadomestil instant recept, ki je postal stvar večšine. Če je torej pred tem ideja romantične ljubezni vključevala tudi razumevanje, da je bistven del romantičen ljubezni iskrena, odprta komunikacija sebe z drugim,¹¹⁷ se je v času moderne potrebno komunikacije naučiti in potlačiti svoje bistvo.

Viri in literatura

Arhivski viri

NUK Ms 703, Marica Nadlišek Bartol.

SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko. Konvoluti. 1914.

Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica, ZHT (Zapuščina Henrika Tume, korespondenca).

116 Med drugo svetovno vojno je tudi v slovenščino prevedena ena največjih uspešnic ameriškega trga Dale Carnegie, *Kako si pridobiš prijateljev?* Ljubljana, zadružna tiskarna v Ljubljani, 1943. Carnegie je knjigo objavil 1936 pod naslovom *How to Win Friends and Influence People*.

117 Lystra, *Searching the Heart*, str. 7.

Tiskani viri

- Haderlap, Lipe, *Zbirka ljubimskih in ženitovanjskih pisem*. Ljubljana: J. Giontini, 1895.
- Kersnik, Janko, *Zbrano delo. VI knjiga. Pisma/Dodatek*. Ljubljana: DZS, 1984.
- Moravec, Dušan, *Pisma Frana Govekarja. Prva knjiga*. Ljubljana: SAZU, 1978.
- Pajk, Janko. Objavljeno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi402610/>
- Šuklje, Fran, *Iz mojih spominov II*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995.
- Šuklje, Fran, *Sodočniki, mali in veliki. III. del spominov*. Ljubljana: Slovenska matica, 2010.
- Tavčar, Ivan, *Cvetje v jeseni. Ljubljanski zvon* 37, 1917, str.182-193.
- Tavčar, Ivan, *Zbrani spisi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929.
- Tavčar, Ivan, *Zbrano delo. VIII. Knjiga. Ocene in polemike/Pisma/Dodatek*. Ljubljana: DZS, 1959.
- Župančič, Oton, *Zbrano delo. XI. Knjiga. Pisma II*. Ljubljana: DZS, 1989.

Časopisni viri

- Dolenec, Ivan, Iz poslednjih let Krekovega življenja. *Čas* 23, 1928/29, str. 145–169.
- Frančič, Josip, Prijateljstvo in ljubezen. *Ljubljanski zvon* 24, 1904, str. 299–309; 358–374; 423–432; 489–497; 541–559; 618–629; 667–685; 747–758.
- Janežič Fajdiga, Kristina (Tinica), Žena bodi možu najboljši prijatelj. *Slovenka* 2, 1898, str. 58–59.
- Meško, Ksaver (Osamelec), Moj prijatelj. *Ljubljanski zvon* 24, 1904, str. 451–462.
- Pajk, Pavlin, Aforizmi o prijateljstvu. *Ljubljanski zvon* 14, 1894, str. 731–737.
- Pajk, Pavlina, Aforizmi o ženstvu. *Dom in svet* 7, 1894, str. 571–572; 606–608.
- Rovan, Alojz (A. Šinigoj), Prijatelja. *Dom in svet* 4, 1891, str. 254–259.

Literatura

- Bogataj Gradišnik, Katarina, Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in v slovenski literaturi 19. stoletja. *Primerjalna književnost* 12, 1989, str. 23–41.
- Brodie, Marc in Barbara Caine. Class, Sex and Friendship: The Long Nineteenth Century. B. Caine (ur.), *Friendship. A History*. London, 2009, str. 223–278.
- Caine, Barbara, Introduction: The Politics of Friendship. *Literature & History* 17, 2008, str. 1–3.
- Cole, Sarah, *Modernism, Male Friendship and the First World War*. Cambridge: University Press, 2003.
- Cvirn, Janez, *Meščanska poroka*. Dostopno na: <http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/razno/dogodki.htm>
- Delavec, Mira, *Josipina Turnograjska. Moč vesti*. Ljubljana: Založba Primus, 2009.
- Epstein, Pamela, Advertising for love. Susan J. Matt in Peter N. Stearnes (ur.), *Doing Emotions History*. Urbana; Chicago; Springfield, 2014, str. 120–142.
- Evans, Richard J., *The Pursuit of Power. Europe 1815–1914*. London: Allen Lane, 2016.
- Eustace, Nicole, 'Emotion and Political Change. Susan J. Matt in Peter N. Stearnes (ur.), *Doing Emotions History*. Urbana; Chicago; Springfield, 2014, str. 163–183.
- Frančíková, Dáša, Female Friends in Nineteenth-Century Bohemia: Troubles with Affectionate Writing and 'Patriotic' Relationships. *Journal of Women's History* 12, 2000, str. 23–28.
- Gareis, Elisabeth, Intercultural Friendships. Oxford Research Encyclopaedias, Januar 2017. Dostopno na: <http://communication.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-161>

- Gay, Peter, *Why the Romantics Matter?* New Haven; London: Yale University Press, 2015.
- Giddens, Anthony, *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: cf*, 2000.
- Hladnik, Miran, Biti v kranjskih klasikov števil. *Sodobnost* 66, 2002, str. 949–960.
- Illouz, Eva, *Consuming the Romantic Utopia*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1997.
- Jesenšek, Marko, Materni jezik, jezik okolja in tuji jeziki v avtobiografskih črticah Zofke Kveder. *Jezik in slovstvo* 53, 2008, str. 145–156.
- Johnston, William M., *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848–1938*. Zagreb: Globus, 1993.
- Kos, Dušan, *Zgodovina morale. I in II del*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015 in 2016.
- Kövecses, Zoltán, *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: University Press, 2003.
- Lamberg, Marko, Suspicion, Rivalry and Care: Mistresses and Maidservants in Early Modern Stockholm. *Emotions in the Household, 1200–1900*. Hampshire; New York, 2007, str. 170–184.
- Lystra, Karen, *Searching the Heart*. Oxford: University Press, 1989.
- Majerhold, Katarina, *Ljubezen skozi zgodovino*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.
- Marušič, Branko, *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
- Mihurko Poniz, Katja, *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Nestor, Pauline. Female Friendships in mid-Victorian England: New Patterns and Possibilities. *Literature & History* 17, 2008, str. 36–47.
- Plamper, Jan. *The History of Emotions*. Oxford: University Press, 2015.
- Prost, Antoine in Gérard Vincent, *A History of Private Life. V. Riddles of Identity in Modern Times*. Cambridge; Massachusetts; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
- Reddy, William, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: University Press, 2004.
- Reddy, William M., The Rule of Love. The History of Western Romantic Love in Comparative Perspective. Luisa Passerini et al. (ur.), *New Dangerous Liaisons. Discourses on Europe and Love in the Twentieth Century*. New York; Oxford, 2010, str. 33–57.
- Rosenzweig, Linda W., *Another Self. Middle-Class American Women and Their Friends in the Twentieth Century*. New York: University Press, 1999.
- Rosenzweig, Linda, »Another Self«? Middle-Class American Women and Their Friends, 1900–1960. Peter N. Stearnes in Jan, Lewis (ur.), *An Emotional History of United States*. New York: University Press, str. 357–376.
- Saunders, Max, Friendship and Enmity in First World War. Literature. *Literature & History* 17, 2008, str. 62–77.
- Schmidt - Snoj, Malina, *Josip Vošnjak*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Selišnik, Irena in Cergol Paradiž, Ana, Marriage Patternes of the Elite in Ljubljana in the Early 20th Century. V pripravi za tisk.
- Selišnik, Irena in Verginella, Marta, Slovene Intellectuals on the Nation and Marriage. *Irish Slavonic Studies* 26, 2017, str.110–129.
- Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books, 1975.

- Smith Rosenberg, Carroll, The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America. *Signs* 1, 1975, str. 1–29.
- Stearnes, Peter N. in Carol Z. Stearnes, Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *American Historical Review* 90, 1985, str. 813–836.
- Studen, Andrej, Pričakovani in dejanski kreposti svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (2), 2011, str. 29–44.
- Šadl, Zdenka, *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Sophia, 1999.
- Šovegeš Lipovšek, Gordana, »Jaz že od prve minute vidim, da je stanje glede monarhije zelo resno. Mislim, da bo konec poraz ...«: dopisovanje med mladima zakoncema Žigmondom Jankom in Matildo Kovač iz Motvarjevcev v času prve svetovne vojne. *Zgodovina za vse* 23 (1), 2016, str. 27–36.
- Testen, Petra, »Kaj pa ti počenjaš, ljuba ženica?...Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.« *Zgodovina otroštva*. Ljubljana, 2012, str. 358–371.
- Velikonja, Nataša, »Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein«: Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 42 (256), 2014, str. 218–231.
- Verginella, Marta, Zgodovinska raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja. Alenka Koron in Andrej Leben (ur.), *Avtobiografski diskurz*. Ljubljana, 2011, str. 95–108.
- Verginella, Marta, *Ekonomija odrešenja in preživetja*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno raziskovalno središče Koper, 1996.
- Vodopivec, Peter. O ženitni ponudbi ljubljanskega odvetnika hčerki trgovca Seuniga. *Kronika* 54 (3), 2006, str. 413–420.

Summary

Irena Selišnik

Love and Friendship in the Second Half of the 19. Century: Love is the bora of life, friendship is its serenity.

Through archival material and other published sources we will take a glimpse in the emotional landscape of 19. century, romanticism distinguished this century on its emphasize on the emotion, the exotic and the wild. So called The Age of Emotion, the wording used by Richard J. Evans, can be used also for Slovene lands and as we will see this specially in cases of thematization of two most important emotions of 19. Century, love and friendship. Even though emotional mobilization is very important also for political history in cases of religion and nationalism we will here concentrate on the private sphere and see how romantic love and values of middle class collide and cohabitate. After short introduction of important authors who all contributed to history of emotion we will see how love and friendship can be looked thorough perspective of gender, fiction and reality, social habitus and emotionology.